

NĚKOLIK POZNÁMEK NEJEN K AKTUALIZACI METODIKY ÚSES

Ing. Ivan KASALICKÝ

*AOPK ČR, Správa CHKO Křivoklátsko, Zbečno 5 270 24 Zbečno
ivan.kasalicky@nature.cz*

ABSTRAKT

Nutnost aktualizace metodiky ÚSES – interakční prvky metodicky špatně řešené, ač důležité, jsou minimalisticky pojaté a podceněné – jejich krajinotvorná funkce není zohledněna – současná krajina potřebuje nejen ekologicky stabilizovat, ale také tvořit – silné tlaky na krajinu vyžadují nové přístupy včetně finančních – krajina jako ekologická služba. Problémy s regionálním a nadregionálním ÚSES – nevyjasněné kompetence a jejich roztříštěnost – chybí metodická návaznost ÚSES, KPÚ a ÚPD – zvrácené hodnotové žebříčky a pozdní probuzení vědomí odpovědnosti.

O nezbytnosti aktualizace metodiky ÚSES není žádných pochyb. Od doby vzniku „Rukověti projektanta ...“ a dalších různých metodických pomůcek (kolega Petříček jich napočítal přes 10) se mnohé změnilo, co je třeba vzít v úvahu a zahrnout do nových přístupů k praktické stránce ekologické stability krajiny. Moje hlavní poznámka patří především současnému pojetí interakčních prvků (IP). Podle platné metodiky, je toto pojetí sice ekologicky dobře zdůvodněné, ale poněkud vzdálené potřebě ochranné praxe. Úloha IP je totiž, aspoň podle mne, nejen ekologická, jak je vyjádřena např. v kapitole 1.4.3.3 publikace „Metodické postupy projektování lokálního ÚSES“ Petra Maděry a Elišky Zimové s kolektivem dalších autorů (dále jen Maděra a Zimová), ale také a možná především obecně krajinářská či krajinotvorná. Zatímco biocentra a biokoridory doplňují základní síť - kostru ekologické stability krajiny, interakční prvky dotvářejí celkový krajinný ráz. Biocentra a biokoridory jsou jasně definované a mají své odvození od přírodních charakteristik území – geobiocenů, biochor, STG apod. – ať už jsou pojata jakkoli. Mají také svoji hierarchii. IP však nelze pojímat stejným stylem. Ty se v krajině logicky váží na historické i současné souvislosti využívání území, kterým se buď podřizují, nebo je naopak ovlivňují, a to podle toho, v kterém historickém období vznikaly. Často jsou to zbytky někdejších významných prvků komponované krajiny – aleje, stromořadí, remízy, doprovodná zeleň drobných nemovitostí, břehové porosty vodních ploch či v minulosti upravovaných vodních toků. Jindy zase představují určitou stopu původní volné, člověkem málo zasažené krajiny v současné zprůmyslněné zemědělské krajině nebo i pozůstatky relativně nedávných pokusů o tvorbu nové krajiny v podmínkách socialistického kolektivizovaného zemědělství. A i když u takových IP často nenajdeme žádný odpovídající vztah k potenciálním přírodním společenstvům, je úloha těchto prvků zcela nazastupitelná a významná, protože by měly být základem, nebo lépe východiskem pro tvorbu krajiny nové, současné, resp. budoucí. Zvláštností IP samozřejmě je také fakt, že nemají svoji nadregionální a regionální úroveň, jsou výhradně součástí lokálního ÚSES.

ÚSES je, jak tu zaznělo vloni velmi trefně, významný nástroj ochrany přírody a krajiny, ale ovládá jej někdo jiný, jsou to především územní plánovači. Z toho bohužel vyplývá situace, že když už je v územním plánu obce zahrnut ÚSES (od novely stavebního zákona povinně), obsahuje biocentra a biokoridory všech úrovní, ale jen zřídka IP. Důvodem je jejich podceňované postavení mezi prvky ÚSES a metodické nedotažení jejich

vymezování. V kap. 5 Maděry a Zimové, která je autorsky připisována Jiřímu Löwovi, se přímo říká, že „za součást minimalistického řešení ÚSES je možno považovat jen ty interakční prvky, které jsou registrovány nebo navrženy k registraci jako významné krajinné prvky (VKP), event. jako památné stromy nebo stanoviště zvláště chráněných druhů rostlin nebo živočichů.“ A to je opravdu velmi málo. Většina projektantů ÚSES, ať už z vlastního popudu nebo pod tlakem zadavatele projektu, se k takovému minimalistickému pojetí přikloní, neb je to jednodušší a levnější. Kdyby se tento přístup aplikoval na území CHKO, bylo by dokonce toto území prakticky bez interakčních prvků, neboť v CHKO se VKP neregistrují. V další kapitole se pak v konkrétních zásadách pro vymezování IP dokonce zdůvodňuje proč nemohou být tyto závaznou součástí plánu ÚSES, když jsou lokalizovány na soukromých pozemcích a nejsou chráněny jinou kategorií podle zákona. Z toho však právě vyplývá nezbytnost metodického vyřešení této záležitosti. A možná že ještě předtím koncepcního pojetí IP.

Je asi nutné, abychom si uvědomili, že v současné krajině (mluvím především o zemědělské krajině, lesy ponechávám záměrně stranou), poznamenané důsledky transformace a předtím zprůmyslněním zemědělství, se velmi významně změnila její struktura, a to tak, že se především zjednodušila. Na většině území se výrazně zvětšily plochy a omezila pestrost plodin, sto a více hektarové půdní bloky nejsou žádnou vzácností, oseté většinou buď řepkou nebo obilím. Sedmi až devítihonný osevní postup, používaný do začátku devadesátých let zaručoval i ve velkovýrobních podmínkách JZD a státních statků mnohem větší diverzitu krajiny, než současné, tržními silami ovládané zemědělství. Ale i tam, kde to přírodní podmínky nebo dostatek lidí ochotných hospodařit na svém, nedovolují, se v zemědělské krajině vyskytuje relativně velmi málo prvků, které bychom mohli mezi interakční, podle současného pojetí zařadit. Navíc, vzhledem k dramatickému poklesu počtů chovaných hospodářských zvířat, se z krajiny vytratily pícniny na orné půdě (vojtěška a jetel, luskooobilné směsky apod.), krmné okopaniny a brambory skoro nejsou k vidění. Naopak se vrací kdysi chruščevovská kukuřice, nyní paradoxně environmentálními programy zprostředkovaně podporovaná jako surovina pro bioplynové stanice, a to opět i do podhůří. A tak bych mohl pokračovat. Bohužel se do krajiny dostávají jiné novotvary – dálnice, železniční koridory, sídlištní kaše a průmyslové zóny. Takovou krajinu je nezbytné polidštit a dát jí nové měřítko. A k tomu mohou IP lokálního ÚSES dobře posloužit. Ale jen budou-li závaznou součástí nejen plánů ÚSES, ale především následně i územních plánů obcí. A jsou tu i jejich další funkce, např. protierozní ochrana půdy či ochrana před povodněmi, která je v současnosti rovněž velmi aktuálním problémem.

Domnívám se, že v nově pojaté metodice ÚSES by se mělo postavení IP výrazně zlepšit a jejich následné postavení i v metodice tvorby územních plánů obcí by mělo dostat mnohem větší význam. Já se přimlouvám, aby za IP byly v zemědělské krajině prohlášeny skoro veškeré výsadby dřevin – pokud nemají statut lesa, např. staré extenzivní ovocné sady, břehové porosty vodních toků, vodní plochy a jejich okolí (nemají-li potenciál být lokálním biocentrem či biokoridorem), dále všechny úhory a ladem dlouhodobě ležící plochy, extenzivně využívané trvalé travní porosty, meze a jiné přírodní protierozní prvky, krajnice a lemy komunikací se stromy a keři, skalní výchozy atd., zkrátka všechno, co má přírodní charakter a neslouží intenzivní zemědělské produkci. A návrhy IP by měly doplnit tento systém tak, aby byl funkční, provázaný a doplňoval původní nebo vytvářel novou tvář naší krajiny.

Bezpochyby to narazí na odpor určité části zadavatelů, pořizovatelů a projektantů územních plánů i uživatelů území. Obce budou bezpochyby ovlivněny faktem, že prvky

ÚSES se vesměs stávají jejich vlastnictvím a tudíž i péče o ně, revitalizace nefunkčních prvků, neřku-li realizace navrhovaných chybějících prvků, bude jejich úkolem.

To už je pak další kapitola aktualizovaného přístupu k ÚSES – hledání zdrojů. Také to není nové téma, už se zde o něm mluvilo několikrát. Bohužel bez zdrojů zůstane ÚSES ve většině případů pouhým plánem, nebo se omezí na dobrovolnickou činnost různých spolků a aktivistů při péči o funkční prvky, případně občasnou nesystémovou realizaci drobných a méně náročných návrhů. Hledání finančních zdrojů je neodkladný a trvalý úkol. Někjaké prostředky dnes může poskytnout Program péče o krajiny (PPK), Program obnovy přirozených funkcí krajiny (POPFK) a dokud funguje také Operační program životní prostředí (OPŽP). Také Program rozvoje venkova (PRV) a regionální operační programy (ROP) mohou prostředky na ÚSES dodat. Ale velice záleží na prioritách jak těchto programů a jejich řídicích aparátů, tak především realizátorů, kam si ve svých plánech a záměrech ÚSES zařadí. Pokud se na něj vůbec dostane, tak až po kanalizaci, vodovodu, škole, místních komunikacích, knihovně, veřejné dopravě, požární nádrži apod., zcela v souladu s příslovím o „bližší košili než kabátu“. A pod knutou potřebných úspor veřejných financí je osud dotačních programů velmi nejistý. V minulých dobách se do krajiny také investovalo. Kromě investic fyzické práce i nemálo finančních prostředků. A na realizaci krajinných úprav i na údržbě zemědělské krajiny se podílela většina obyvatel, která žila na venkově. Dnes žije většina ve městech a na činnostech v zemědělství a údržbě krajiny se nepodílí, ale krajinu užívat chce a chce ji mít harmonickou a funkční. Je tedy logické, že si tuto část péče o své životní prostředí musí zaplatit, a to prostřednictvím daní a z nich poskytovaných podpor. Funkční a harmonická krajina je vlastně druh ekologické služby, kterou zprostředkovaně poskytují ti, kteří v krajině hospodaří. Domnívám se, že k řešení tohoto problému by mohla pomoci určitá úprava majetkových daní a zemědělských dotací, protože převážná většina prvků ÚSES, zejména IP, leží v zemědělské krajině a na jejich realizaci a péči o ně by měli mít zemědělci mnohem větší podíl a zájem. Bohužel mnozí zemědělci stále vidí v rozptýlené zeleni svého nepřítele a snaží se proti němu bojovat různými prostředky, místo aby si uvědomili pozitivní vliv těchto prvků na trvalou udržitelnost hospodaření v krajině. Ale i v tom je část „zakopaného psa“ (nevím přesně která), že málokterému zemědělci dnes záleží na trvalé udržitelnosti jeho hospodaření. Hospodaří a přemýšlejí z roku na rok a tradiční vazby na půdu nepocitují, protože většina jimi obdělávané půdy je jen propachtovaná, není jejich. Ale to je zase jiná záležitost, přesahující rámec tohoto semináře.

Určité zlepšení vztahu zemědělce k IP by mohlo nastat tehdy, pokud by si zemědělec byl vědom významu těchto prvků pro jeho hospodaření. Snad by bylo vhodné připravit nějakou osvětovou kampaň o významu funkčních prvků ÚSES pro krajinu a příznivém dopadu na hospodaření v ní. Tady by mohly zapracovat krajinářsky a environmentálně zaměřené součásti vysokých škol a připravit propagační a populárně naučné projekty, které by se posléze realizovaly s podporou dotačních programů MŽP a MZe a šířily prostřednictvím médií, zemědělských agentur, informačních středisek apod.

Ale zpět k aktualizaci metodiky ÚSES. Další určitý problém vidím v podivně zakotveném postavení regionální a nadregionální úrovně ÚSES. Lokální ÚSES je celkem jasně umístěn do krajiny a jeho funkce, parametry i podmínky realizace a funkčnosti jsou dané a relativně navázané na územní plány obcí (s výše uvedenými výhradami). Horší je to však s regionální úrovní. Ta je sice dána do kompetence krajů, případně správ CHKO a vymezením vázána na zásady územního rozvoje (ZUR), ale zdaleka není jasné, co vymezením regionálního ÚSES (RÚSES) nastává, co to znamená pro další vývoj území. Jsou funkční prvky RÚSES nedotknutelné nebo je lze měnit a ovlivňovat, případně do jaké

míry, rozvojovými aktivitami za stanovených podmínek? Bude nutné na území regionálního biocentra omezit hospodaření, co bude se současným stavem a jaký bude cílový stav? A co teprve na území regionálního biokoridoru, který se vine napříč kulturní krajinou! Neřku-li takového regionálního prvku, který v krajině chybí, je navržený a měl by se realizovat. Kdo jej bude realizovat a na čí půdě. Bude se plocha takového regionálního prvku vykupovat a bude v majetku krajů nebo zůstane v dosavadním vlastnictví a kraje budou poskytovat prostředky na realizaci a údržbu těchto prvků? Může být například na území regionálního prvku chatová osada, fotbalové hřiště či rekreační zóna se stezkami pro in-line bruslení? Kdo o tom rozhodne? Kraj jako pořizovatel ZUR nebo obec s rozšířenou pravomocí jako pořizovatel územních plánů obcí, nebo orgány ochrany přírody. Myslím si že takové otázky je třeba klást a řešit, dokud je nad čím, aby v současném tlaku na krajinu nedošlo k fragmentaci prvků RÚSES natolik, že nebude kde je vymezit, resp. jejich vymezení zůstane jen na papíře. Zatím mám takovou zkušenost, že tvůrci územních plánů a hlavně jejich zadavatelé, tedy obce, o podmínkách respektování RÚSES příliš neuvažují, protože ty jsou v ZUR a jejich předchůdcích – územních plánech velkých územních celků, vyjádřeny velmi vágně, prvky jsou tam vymezeny dost nepřesně, vzhledem k měřítkům mapových podkladů a s každou aktualizací se mění, jak ustupují požadavkům na výstavbu, ať už bytovou, rekreační nebo výrobní. Paradoxně, když Správa CHKO vymezí RÚSES, kraje si s nimi udělají co potřebují, podle svých „potřeb“. Správa pak může, v případě nesouhlasu jen blokovat schválení ZUR, v čemž je ovšem snadno zastupitelstvem kraje „převálcována“. Při další aktualizaci se pak opět s RÚSES pracuje v ZUR velmi pružně.

Ještě horší je, podle mého názoru, situace nadregionálního ÚSES (NRÚSES), který by sice měl mít nejvyšší hierarchické postavení, ale jeho reálná pozice je nejslabší. Je dnes, co do územního plánování, zakotven také v úrovni ZUR, ale kraje ho nemají v kompetenci, proto jej také nijak moc nerespektují a snaží se jeho dopad na tzv. „rozvoj“ krajů potlačit. Jelikož je NRÚSES v kompetenci Ministerstva životního prostředí, tedy ústředního orgánu státní správy, měl by být závaznou součástí politiky územního rozvoje, včetně jasně stanovených podmínek jeho ochrany, resp. zajištění požadované funkčnosti, případně její obnovy. Při aktualizaci vymezení nadregionálních biokoridorů bylo jistě nashromážděno dostatek poznatků o střetech zájmů na jejich území, aby bylo možné vydiskutovat a stanovit nějakou optimální verzi podmínek dalšího vývoje a využívání těchto územně poměrně rozsáhlých prvků, zasahujících často i do kulturní krajiny, dotýkajících se zastavěných ploch obcí, obsahujících v sobě i rekreačně využívaná území, dopravní a jinou technickou infrastrukturu apod. A samozřejmě je třeba vyladit vztahy NRÚSES s ostatními veřejnými zájmy chráněnými legislativou. Ještě složitější situace nastane při vymezování nadregionálních biokoridorů, které povedou bezpochyby napříč intenzivně využívanou krajinou s dálnicemi, železničními koridory, průmyslovými zónami, po řekách v jejich regulovaných úsecích apod. Mají-li tyto biokoridory mít nějaký opravdový význam pro ekologickou stabilitu krajiny, potřebují jasnou a maximálně obecně vyhovující koncepci, přijímanou napříč nejen politickým spektrem, ale především napříč odbornou veřejností a všemi důležitými obory – zemědělstvím, lesním hospodářstvím, dopravou, energetikou, místním rozvojem, se kterými se budou střetávat v zápase o krajinu. Ani na území CHKO to nebudou mít nadregionální biokoridory úplně jednoduché, ale mimo VCHÚ je to už dnes zápas často předem prohraný. Hlavní problém je překonání takových bariér, jako jsou dálnice a železniční rychlostní koridory (a na ně navazující průmyslové zóny a logistická centra), jejichž budování je rozjeté a každá komplikace je předem vylučována s výmluvou na zvyšování nákladů, ačkoli jsou tyto stavby prodraženy ze zcela jiných důvodů. Bohužel se opatření proti důsledkům fragmentace krajiny, tedy pro zachování její průchodnosti pro živé organizmy, kromě člověka, prakticky vůbec neplánují, natož, aby se realizovala.

A pokud se nějaká v minulosti zrealizovala, o jejich vhodnosti a funkčnosti lze bohužel oprávněně pochybovat. Ale to je právě důsledek toho, že ÚSES nemá svoje společenské a legislativní postavení dostatečně zajištěné a za ostatními nástroji ochrany přírody a krajiny stále pokulhává, nemaje cestičku nijak umetenou, ale plnou výmolů a překážek.

Současnou, ale už několik desetiletí dozadu vznikající nepříznivou okolností pro volnou krajinu je situace, kdy o dění v krajině velmi významně rozhodují lidé, na této krajině bezprostředně málo závislí, resp. tuto závislost každodenně málo pociťující. Pro většinu z nás už není proces získávání potravy představován nezbytnou fyzickou prací na poli, ale návštěvou v hypermarketu, kde je vždy k dispozici velký sortiment někým jiným, zcela anonymním připravených výrobků, nejrůznějšího původu. Že jsou to také produkty přírodních procesů, které nám poskytuje jen nenarušená krajina, pokud v ní fungují přirozené vazby a má dostatek sil pro jejich obnovu a které neumíme nahradit ani při vysoké úrovni naší technické civilizace, to si uvědomuje jen relativně malá část lidí. Proto je nenahraditelnost harmonické krajiny velmi slabým argumentem proti její přeměně na stavební plochy s velmi vysokou tržní cenou, na rozdíl od přírody, která je téměř zadarmo. Např. v k.ú. Králův Dvůr u Berouna je průměrná cena zemědělského pozemku – pole – 6,06 Kč/m², louka nebo křovím porostlá mez je ještě levnější, zatímco jakmile jsou takové pozemky územním plánem obce určeny k zastavění, jejich cena prudce vzroste. V témže k.ú., resp. okrese Beroun má stavební parcela – většinou dříve pole – průměrnou odhadní cenu 1044,- Kč/m², ačkoli se tím stává, pro životní prostředí, tedy pro celospolečenský či veřejný zájem, většinou prakticky bezcennou! Když ale určíme v územním plánu plochu k přírodnímu využití, jako prvek lokálního ÚSES, ztratí jakoukoli tržní cenu a získá naopak ještě punc danajského daru, který obec zatíží dalšími neproduktivními náklady na zřízení nebo aspoň údržbu něčeho, pro mnohé zcela zbytečného, pro jiné důležitého možná ve vzdálené budoucnosti. Proto se ÚSES tak špatně prosazuje do života, protože na něm nelze nic vydělat, jediné nějaké pofiderní nevyčíslitelné hodnoty, jako je biodiverzita, protierozní a protipovodňová ochrana, neřku-li čistší vzduch a voda, trochu stínu při procházce do přírody nebo nějaké to ovoce, které stejně nikdo nechce, protože v hypermarketu mají hezčí a s barevnou nálepkou. Žebříčky našich hodnot jsou zcela obrácené!

Poslední dobou se ale i v jiných oborech, než je ochrana přírody, zvedá povědomí o neudržitelnosti současného trendu vývoje hospodaření v krajině. Stále více odborné, ale i laické veřejnosti si uvědomuje rizika velmi rychlého ubývání zemědělského půdního fondu (ZPF), stejně jako narůstající míry degradace a velmi nedostatečné ochrany před různými přírodními kalamitami. Aktuálně jsem takové hnutí zaznamenal v resortu zemědělství, kde se pod hlavičkou Celostátní sítě pro venkov (CSV) formují tzv. tématické pracovní skupiny, jejichž zaměřením je právě hledat zlepšení situace v ochraně ZPF, a to jak před povodněmi, erozí a jinými podobnými vlivy, tak před jeho rychlou ztrátou odjímáním původního účelu a změnou na plochy určené k výstavbě. Je to chvályhodné, ale možná už trochu opožděné vzednutí pocitu odpovědnosti. Přesto je třeba v tomto směru pracovat a zejména nejen rychle zjišťovat stav a míru ohrožení, ale především tláčit na všechny dostupné způsoby zpomalení tohoto trendu. Já jsem přesvědčen, že na této frontě se musíme spojit a najít společnou řeč a postup. Tedy rychle se zbavit pro nás tak typického resortismu a hledat a rozvíjet to, co nás spojuje, tedy systém komplexní péče o krajinu. Krajina je jen jedna, ale hráčů v ní je mnoho, a každý se drží toho svého a nechce vidět souvislosti. A přitom lze všechno navzájem propojit v jeden systém, od rozborů až pro realizaci. Ryba samozřejmě smrdí od hlavy a tak se naopak vše rozděluje už v oblasti kompetencí jednotlivých ministerstev mezi MMR, MZe a MŽP. Náš tlak by měl směřovat k prosazení „krajinného plánování“ do praxe. Už od konce šedesátých let se osvědčení

urbanisté a propagátoři ochrany a tvorby životního prostředí snažili jeho principy do procesu územního plánování prosazovat a mnozí za to trpěli nejrůznější ústrky režimu. Na začátku devadesátých let se situace zdála velmi nadějná. Ustanovení o ÚSES, krajinném rázu a významných krajinných prvcích v zákoně o ochraně přírody a krajiny byla rozhodně velkým pokrokem. Po téměř dvaceti letech jsme však stále téměř na začátku, resp. za vývojem silně pokulháváme. Teprve teď, když naši krajinu, včetně některých ZCHÚ, už trvale rozčlenily nové dálnice a železniční koridory, veliké plochy volné krajiny postupně zabírají logistická centra, sídlištní kaše, průmyslové zóny a jiné novotvary, vymezujeme (říkáme tomu aktualizace) nadregionální biocentra a přemýšlíme o tom, jak nejlépe přistoupit k vymezení nadregionálních biokoridorů. Přiznejme si to – trochu nám „ujel vlak“! Proto je třeba už neváhat a aspoň na nové metodice intenzivně pracovat, včetně hledání cest k jejímu prosazení do legislativního procesu, resp. provázání s ostatními metodickými předpisy s ochranou krajiny souvisejícími, tedy na komplexní pozemkové úpravy a územní plánování. Ideální by bylo, aby se tyto postupy metodicky provázaly v jeden společný proces, např. jako vyhláška tří ministerstev, to je u nás ale asi iluzorní.

Těsně před uzávěrkou příspěvků jsem se dostal k nadějnému příkladu optimálního postupu. Obec má urbanistickou studii z roku 2001 a generel ÚSES ještě staršího data. Teď se tam dělají KPÚ. Jako podklad pro plán společných zařízení byl nově zpracován plán ÚSES a lze předpokládat, že po KPÚ bude následovat ÚP obce. Leží sice mimo naše CHKO, ale to nevadí, je to příklad, že to jde.

Aspoň takovou vzájemnou koordinaci, provázanost a vyváženost přístupů, takový, řekněme „dialektický“ přístup, bych si přál.